

Һәр ил мә'зунијәт вахты
өзүм өзүмү алдадырам.
Унутмаг истәјирәм ев-ешик гајғыларыны,
Чыхырам јоллара,
Кедирәм һара кәлди.

Һәр ил мә'зунијәт вахты
чибим долу олур, јолум ачыг.

Ардымча баха-баха галыр
Нияһалым,
Күлнарным,
Тураным.

Онлары да алдадырам аңгач.

Бирини пал-палтарла,
бирини нағылла,
бирини дә ојун-ојунчагал!

(Ушаг аддатмаға нә вар?)

Һәр ил мә'зунијәт вахты
Бир аз атам киләләнир,
бир аз анам.

Гал, евдә динчәл, дејирләр.

Көзләриндән кәнара
бурахмаг истәмирләр мәни.

Еһ! һәр шеји ата-анаја да демәк олмур.

Һәр ил мә'зунијәт вахты
Чохлары Бакыја чан атыр,
Мәнсе...

даһа узаглара!

ПАПАГ АЛТДА КИШИЛӘР ВАР

Папаг алтда кишиләр вар,
Папагы башындан баһа.
Папаг алтда кишиләр вар,
Галмајыб дөзүмү даһа.

Папаг алтда кишиләр вар,
Дөрд әли тугуб дүнјаны.
Папаг алтда кишиләр вар,
Чыртма вурсан чыхар чаны.

Папаг алтда кишиләр вар
Бир хоруза јүкдүр елә.
Папаг алтда кишиләр вар,
Дедијини дејир һәлә.

Ај мәнә јухарыдан бахан
Шнишман папаг кишиләр,
Көзләри ғыпыг кишиләр!
Дәлиганлы бир оғланын
Дәјанын, сизлә иши вар!

ТӘНГИД ВӘ ӘДӘБИЈАТШУНАСЛЫГ

СӘНӘТКАРЛЫГ МӘҺАРӘТИ

ӘДӘБИЈАТШУНАСЛЫГЫН вә әдәби тәнгидиң Абдулла Шайгин јарадычылыг ирсиңә марагы чоҳдан, әсрин әввәлләриндән башламышдыр. Оун һөјәты вә јарадычылығы, педагожи фәәлијәти бардә јазылмыш диссертасијаларын, моно-графијаларын вә мөгаләәрин ғытлығындан шикәјәтләнмәјә дәјмәз. Бәзи тәдғигатлар истисна олулмагла, Абдулла Шайг һаггында јазылан мөгаләәрин, еләчә дә моно-графијаларын бир чоҳунда көркәмәл сәнәткарын әдәби-бәди ирсини аңгач сониал планда тәһлилинә үстүнлүк веримиш, оун әсәрләринин идеја вә мөвзусу, өзүнә-мөксус проблематикасы, јаратдыгы рәңкарәнк образлар тәдғиг едилмишди. Лакин А. Шайг сәнәтинин өзүнә-мөксуслуғу, поезија вә нәсринин бәди-сәнәткарлыг хусу-сијәтләри нисбәтән аз өјрәнимиш вә истәнилән сәвијәдә арасдырылмамышдыр. Унутмаг олмаз ки, бәди әсәр сәнәткарын нә демәсинин вә нечә демәсинин ғышмылығы алағәси вә вәһдәтиңдән јараныр. Һаггы сәнәткар өз әсәрләриндә төксә мүйүм проблемләр галдырмагла кифәјәтләнмир, һәм дә проблемләри јүкчә сәнәткарлыгла охучуја чатдырмаға чан атыр.

Әлбәттә, кичик бир јазыда Абдулла Шайг јарадычылығынын, хусусилә оун һекәјә, повест вә романларынын сәнәткарлыг хусу-сијәтләри һаггында әтрафлы сөз ачмаг чәтинди. Она көрә дә биз, А. Шайгин нәср әсәрләриндә әсас поэтик васитә-ләрдән бири олан бәди детал һаггында сөз ачачаыг.

Вахтилә көркәмәл франсыз јазычысы Густав Флобер јазырды: «Романчынын, өз әсәриндә төсвир етдији һадисәләре мүнәсибәтини билдирмәјә һаггы јохдур. О, өз јарадычылығында алаһа ошамалыдыр, даһа доғрусу, суса-суса јаратмалыдыр». Бәди јарадычылыг просесиндә сәнәткарын өз әсәриндәки образлар һаггында даһны-масы, онара бирбаша мүнәсибәтини билдирмәси истәр-истәмәз әсәрин бәдилик мә'јарына хәләл кәтирир.

Мә'лумдур ки, бәди детал төфәрруатла јанашы ишәнир, буналарын бири дикәрини тамамлајыр вә долғунашдырыр. О да мә'лумдур ки, детаала төфәрруат арасында фәргләр, сечилән чәһәтләр дә вардыр; төфәрруат чохлаға, детаал исә конкретлијә мейллиди. Детал бәди әсәрдә, һадисәләрин кедишиндә, характерләрин ачылмасында, күәлиф нијәтинин бүтүн долғуналуғу илә гаварнылмасында мүйүм әһәмийәт көб етмәси илә төфәрруатдан фәргләнир. Башга сөзлә десәк, детал төфәрруатла даһил олур, ама бүтүн төфәрруат детаала чеврилир.

«Араз» романына мурәчип едәк. Дөвләтинин чоҳлуғундан һарынашмыш Варис мә'насыз өмүр сүрүр, күнүнү ејш-ишрәтдә, кефдә кечирир. Пул оун көзләрини тамашдырыр, бејинин думаландырыр, нәһәјәт, бу көңч, өхләгәсизләге гуршаныр. Бир күн Варис позгу, өзүнү сатмагла доланан бир күчә ғызынын вә фирымдагыч Көбәрин төлосинә дүшүр. Ғыз ширин дилин ишә салыр, «уз бешјүзүкдән олан јоран» кәтирәрсә, ону сөвчөјинә аңд иччөјини билдирир. Сөһәрис, ғыз һөјәчән күңдә Варис көзләјир вә елә бу вахт «отагың бир бучагында һөрүмчәк торунә дүшүр-иш милчөјини ызылматысынын» ешидир вә «тәләјә дүшмүш милчөјин өзүнү гуртара-ғыр үчүн чалышыб чабалмасынын вә оун башы үстә дуран һөрүмчөјин иччә тәләрлә төз-төз оун ал-ајагына мөһкәм бағландығыны сәјр едир...»

Һәмни эпизод белә бир сонлугла биткир: «Сөнүк, сарымтраг лампа ишығында илајоң отагын сүкутуну јалныз бешјүзүкүләрини ышылатысын вә бучагада олунда ромчөлөшөн милчөјини ызылматысын позурду...» Етирәс дүшкүнү Варисдә тора дүшмүш милчөк арасындакы охшарлыг төсәдүфи характер дашымыр. Әүмүл пәңчәләшөн мил-чөк тордән чан гуртара билмадији киши, Варис дә азғынлығын, дүшкүнлүјүн торундан чылас ола билмир. Варисин тәләјинин әсәрин сонунда нечә гуртарачагы һәмни эпизоддан ејәни көрүнүр. Бу, әсәрин бәди сиглотини артыран марагы бир поэтик деталдыр.

Јазычы, «Араз» романында касыб көңд евләриндән биринин төсирини верир: «Адам бојундан алчаг, диварлары палчыгла суванмыш бу ев һәр көни хәјәлины узаглара, думанлы кечмишләре апарыр, зәһниңдә бир-бирини илзәлән фикирлар ону көһнө бир аләмә атырды. Бу алчаг өвни шәрг төрәфиндән, һасарә нисбәтән уға чы-сындан кирән адамы, һәр шәјдән әввәл, һөјәтин ортасында балта зәрбәләри илә јарала-мыш гоча вә чылапг бир өңчир ағачы ғышмылајырды. Бир гөдәр ирәлидә, һислә-пасаы ики кичик пәңчәрә арасында алчаг, рәңксиз бир гапы вардыр. Бир шалдакән еңдикдән сонра бу гапы ики кичик, алчаг вә рутубәтәли отаға ачылар. Отағларын бүтүн ашыҗасы рафдә үч-дөрдә сахсы вә мис габ, бир нечә јоран-дөшәк, јерә дошонмыш көһнө пәлаз, алвардан асылмыш саз, чакмагы түфәнк вә көһнө хәңчәрдән ибарәт эди.»

Нәзәрдән кечирдијимиз кумунләрин мугәјссәси көстәрир ки, јазычы деталдан илә, төфәрруатдан да бачарыгла истифәдә етмиш, һәр ики поэтик васитәни јерә-ләриндә ишләтишиди. Тор-һөрүмчәк деталы бүтөлүкдә үмумиләшдирмә әһәмийәти

кәсб едирсə, нəзərə чарпдырдығымыз тəфəрруат бир нечə нəфəрин хəјаты, сосиал вəзијјəти хаттында ајдыл тəсəвүр јарадыр.

Абдулла Шайг Аразын касыбчылығына өз мүнәсибəтини билдирми, онун евини, евиндə олан мұхталыф ашјалары тəфəрруаты илə тəсвир етмөккə агыр хəјат шəриатини кəстəрир. Марғалы бир чəхəтдə дигит јетирк. Нүмүнə кəтирдијимиз эпизод əсəрин əввəллариданбар. Охучу хəлə нə һадисəлəрлə, нə дə əсəрдəки сурəтлəрлə танышдыр. Əлиб хəрəктерик тəфəрруатдан истифадə етмөккə бир тəрəфдэн, онун ачыначғлы, касыб доланамағыны тəсвир едир, дикəр тəрəфдэн дə, образлы бир сыра инсани кейјијјəтлəрини шыарə вурур. Аразын евиндə саз дə вар, чакмагы түфəнлəк јанашы көһнə бир хəнчəр дə. Фолклор нүмүнəлəриндэн бəлдиир ки, јыртычмы, гəничон чəладын, үмүмјјəтлə, мəңфи сурəтин əлиндə нечə вахт саз олајыб вə олмас. Торпага, халға бағлымыз əламəти кими саз Аразын сағдығына, сəмијјəтигине, мєйрибанылығына, сəдəлијин дəлалəт едир. Түфəн вə хəнчəр исə онун икјидлик, мəрдəлик, чəсарəт, намус вə горхмэзлыг нишанəсидир.

Јазычы бүтүн буналары — башга сənəткарларын əсəрлəриндə сəһифəлэр һəср едəчəји тəфəрруаты бир нечə чүмлэдə ифадə етмишдир. Тəфəрруаты узунчулуг əламəти сəјан А. П. Чехов дејирди ки, пјесин əввəлиндə дивардан тапанча асылыбса, сонунчу пəрдəдə вə тапанча ачылмадыр, əкс тəғдирдə, ону дивардан асмағ лəзым дејилдир. «Араз» романындакы тəр-һөрүмчак деталы вə бахымдан чох јериндə шылəнмишдир.

Абдулла Шайг һəсриндə «деталын мə'насын вə күүчү онадыр ки, сонусу хырда-лығлар бүтүвдə ифадə олуиру». (Е.Добин) «Мəктүб јетишмөдi» хəкəјисиндə ади бир үнсјјəт вəсигəти кими мəктүб мүүмү бəдиин-естетик јүкү олан зəрури дєтала чеврилар; адилдикчəн чыкыр, символик мə'на кəсб етмөккə хəкəјинин бəдиин системиндə мүүмү рол ојнајыр.

Мəктүб Гурбанын аилə, ушағ, доғма јурд һəсрəти илə јаранан тэмиз, сағ үрəјини харајдыр. Мəктүб вəсигəти илə биз һам Гурбанын өзүнгүн хəрəктери, мə'нəви-əхлəги дунјасы, һэм дə онун аилəsi, хəјəт тэрзи, өмүр-күнү илə јакындан таныш олуру. Мəктүбүм үнəвишчə чəтмасы бəр аилəнин чэрək ағачындан, севинчиндэн, көмөк вə дəјатдан мəһрум олмасы дөмөкдир. Јазычы белə фəчиөл мəғамлара тохунанда дə тэмкинни вə сакитијјини сахлајыр. Санки бу һадисə сənəткарын һисснə, дунјусуна тохунуру, елə била о, биканəдир, лагеддир. Əлиндə исə, белə дејил. Гурбанын ачыначғлы талєји хаттында вə-шайван гопартамгə өзəзинə хəрəктерик дєталалары данышдырмағла јазычы, образын фəчнəси хаттында əјини тəсəвүр јарадыр.

Абдулла Шайг һəсриндə детал икни истиғамтəдə нəзərə чарпыр: биринчиси, јазычы дєталадан əсəрин идејə вə мəзмунуну доаунидугла, инчəлишнə гəдэр гаврəнлəмасында вə ачылмасында истифадə едир. икинчиси, дєтала психоложи мə'на дашыјыр. Əдиби повест вə романыларында һадисəлэр, адəтн, чохшахлал олуру. Јазычы һəр бир һадисəнин кединдə сəмијјəви дєтала мурəчнəт едир. Мəсəlэн, «Эсримизин гəрəмəнлары» романында дєтала Зоки, Эшрəф, Əһмэд кими достларын, Мəһəррəм əми кими парлаг бир сурəтин хəјəтинин тəсвириндə өз əксини тапыр.

Мəһəррəм əми өмүрүнү халгын маарифлəнмэсинə, савад алмасына һəср едэн зијалыларданбар. Онун кими фəдакар, чəфакеш зијалылар хəјəтдə азыр, она көрə дə, Мəһəррəм əминин əмөллери, арзу вə истəклери халға гəрибə көрүнүр. Олар гочаман зијалыны баша дүшмүр, баша дүшмөк бир јана, хəттə онун ағалыны əзалдығыны күмөн едирлэр. Халға Мəһəррəм əми арасында аналашылмазлыг јараныр, чүнкү күтлəнин аналмадыгы мөтлөблэр онун нəзəриндə ишыгы, зијашын, мэдəни интибалин мөнбəјидир. Европа, рус мэдəнијјəтин тəһсил системини тəблиг етдијинə, рус дилиндə данышыб јаздығына көрə, чəмаат она əввəлчə «рус Мəһəррəм», сонра исə «кафир Мəһəррəм» дејир. Јазычы онун «гəјри-адилкəлəрини» хəрəктерик дєталаар вəсигəти илə ифадə етмишдир. О, рус тəһсил алмағ истəјөн кəнчлэрə комəјини вə тағжысылы асиркəмир. Əһмэд вə онун нишаналығына тəј пайы кими «Биринчи ил», «Элифба», «Икинчи ил», «Үчүнчү ил» дəрлєклəрини вə гəлəмүчү бағшылəјыр.

Мəһəррəм əминин «давəмчылары» — Əһмəдин, Эшрəфин, Зəкинин јоллары исə бир-бириндэн ајрылар. Эшрəф мə'нəви позмулуғун гурбаны олуру. Зоки ингилаби паркəтə гөшүлүр, хəјəтини халгын əзалдыгы үғрунда мұбаризəјə һəср едир. Роман дə дејилдијини кими, «бири јубка гурбаны, дикəри исə əзалдыг вə ингилаб гурбаны олуру». Əһмэд исə өзүнə лəјилə өмүр јолу сечмөккə чəтинлик чəкир; буна көрə дə кəл Эшрəфин, кəл дə Зəкинин давəмчысына чеврилар. Белə гəјри-сабитлик, охшар вə сəмијјəви дєталаарла ачылар...

Јазычын совет дəврүндə јаздыгы бир сыра əсəрлəрдə дə дєталаардан сənəткарлығла истифадə олуиуб. Хатырлајар ки, онда бир чох бəдиин əсəрлэр вулгар-сəсиəлəжизм тə'сири аатында јаранырды, сənəткарлыг мəсəлэлери стереотип дүшүнчə вə мə'нəлəндырмајə, идејə вə мəзмунə гурбан вериларды. Мəсəlэн, «Хасəј» повестиндə Камила мұғалым образында буну ашкар көрə билəрик. Һалбуки, Рəчəб кими мөнфи типлəрин тəсвириндə јазычы бəдиилəји дəлə чох мєлə кəстəринин, сурəтин хəјəт тэрзишə, дунјакөрүшүнə үјүгүн көлөн сəмијјəви дєталаардан истифадə етмөккə чанлы вə инəндырычы хəјəт лəһнэлери јаратмышдыр. Вахитин Балзик романыларынын биринин он сөзүндə јазырды ки, мұғаллиф əминдир — кəлчөккə ачғач дєталаар эпик əсəрлəрин лəјилəгəти чевричөк.

А. Шайгин сənəткарлыг мəһəрəти психоложи дєталаардан истифадə етмөккə дəлə тəбəриг нəзərə чарпыр. Тəңгидчи К. Валијев «Сөзүн сєһри» китабында јазыр: «Инсан овғатынын дивалектикасыны вермөк дєтала сənəткарлыгы истəјир. Инсан руһунун дəјишмэлери бəјүк тəсвирə сығмыр. Овғатын елə мəғамлары вар ки, онда тəһсилəт

комəјə кəлимир вə јазычы өз истə'дəдинин күчү савијјəсиндə дєталаар верир, бу дєталаар вə һəмин дєталаарын проксјјялары үзрə вəзијјəти, психоложианы ашкарлајыр». Инсанын мə'нəви дунјасынын бəтүн зəнкимликлəрини, мұракəблдијини, бə'зəн ачғ бурүзə вермэдiјин психоложи овғаты кəнар мұшайидчəи мөвгəјиндэн ишығлəндырмағ, тəсвир етмөк сənəткардан јүксөк истə'дəд тəлəб едир. А. Шайгин һəср əсəрлəринин бəјүк əксəријјəтиндə бу истə'дəдү көрə билəрик.

Саттығы өз һаггиин адыны вермөк хəјəтдə чəсарəт тəлəб едирсə, сөнөтдə, бəдиин дəријјəтдə бу зəифлик, истə'дəдсызлыг əламəти сəјылар. Ч. Мəммəдгулузadə «Уста Зейнал» хəкəјисинин һеч бир эпизодунда уста Зейнал чəһил, авам вə с. адəлдиырмыр, өз гəрəманынын бу чəхəтлəрини сөзүн гүдрəти илə кəстəрмəјə чалмышыр. А. Шайг һəсриндə дə белəдир...

Гулубəј захиран јенилчк тəрəфлардыр. О, Аврəпа хəјəт тэрзишə мєлə кəстəрир. Дəкин онун бу мєли ачғач бəр-бозкəлə, дəлбə кєйшмөккə мөһдудлашмыр. «Мотал папаглар, бүзмəл чухалар» онун зəһлэсини тəкүр. Гулубəј Парисчə кан атыр, амма, бу шөһəri мэдəнијјəт мəркəзи кими јох, «көзəллэр вə баллар шəһəri» кими тəсəвүр едир. Иш о јерə чатыр ки, Гулубəј Вəтəнишə вə атасына икраһла јанашыр. Гулубəј һадисəни данышан достуна көбөлөк верир вə көбөлөклери учурумдан јығдығыны дејир. Учурумун үзəриндəки бурчү кəстəриб достуна үз тугур: «Кечмиш заманлар ханлылары орадан учурума атарлармыш».

Хəкəјəдə Гулубəјдин мөнфи кейјијјəтлəрини ачан бир нечə чүмлəјə дигтəт едир. Мəсəlэн, Гулубəј дејир ки, ичəндөн сонра «күдүч мєјмулуғлар етдик». хəкəјини данышан чəвəб гəјтəрир: «Чох доғру, бу ки, Дəринн нəзəријјəсинин исбат үчүн чох асасы дəлиллəрдир».

Хəкəјинин сонундə һадисəни данышан шəхс, көбөлəји нифрəтлə учурума атыдыны сөјлəјир. О, гурдул көбөлəји лəзымсыз бир шєј кими тулламыр, бунуна, гулубəј-дејир инсинин ичи гурдулудур, һэр икисинин ичи бошдур. Гулубəј көбөлəји гəбиристанлығ-дан, һэм дə ханлыларнə мəзарлығдан јығмышдыр. О, белə јердэн көбөлөк јығмағы, евинə апармағы, јемəји өзүнə рəвə билди. Елə бунун өзү дə образ хаттында аз сөз дємир.

Јазычын «Көјəрди бир хəтирə», «Ибасинн һүзүрунда», «Анабачы», «Өзү билсин, мəнə нə», «Әсəби адам», «Баш ұста» кими хəкəјилəri бу чəхəтдэн дигтəти чəлб едир.

Абдулла Шайг һəсриндə дєталаар лирик-романтик тугумла јанашы, сатирик-јумористик планда дə чыкшы едир. «Вəзифə», «Баш ұста» хəкəјилəринин дєталаары мəһз белə сəмијјə дашылар.

А. Шайг нəср əсəрлəриндə хəрəктерик, типик дєталаардан јериндə вə мəһəрəтлə истифадə етмөккə, чанлы бəдиин сурəтлэр јаратмышдыр. Онун хəкəјилəринин лаконик-лијини, тəбиилдијинин бир сəбəби дə дєталаарын тə'сирлəнјиндəдир...

Баба БАБАЈЕВ